

Վ. Ա. Ր. Ք.

ՅՈՒԼԻՈՍԻ ԿԵՍԱՐՈՒ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գաղղիոյ կայսեր Նաբոլէոն Գի Վալթ Կեսարոս յորջորջեալ ինքնագիր մատենագրութեան Յառաջաբանը հրատարակելով, չունիմք դիտաւորութիւն՝ Ազգայնոց գործոյն ճաշակը տալ, որ անտարակոյս շատ հեռու է մատենագրին մը տաց ուժէն, բովանդակ գործոյն վրայ թափած աշխատութեան մեծութենէն, և նոր հաւաքեալ հատութեամբքն և տեսութեամբք՝ ցանկալի ըրած գործոյն պատկերէն. ձիրք՝ որ ըզձալի կ'ընեն մեզ զբովանդակ գործն իւրացընել ազգիս: Մեր միտքն է ընթերցողացս ծանուցանել և ծանօթացընել թարգմանութեամբս այնպիսի հրատարակում մը, որ ոչ այնչափ փառօք պատմագրելոյն, որչափ պատմագրողին նորակերպ վիճակաւն համբաւեցաւ ընդ աշխարհ ամենայն: Այն Անձին համար կ'ըսեմք, որ դարուս նորոյ Կեսարու, Մեծին Նաբոլէոնի, գաղափարները և գործը յառաջ վարելու և իւր օրինական և զօրութեամբ ծաւալելու և տիեզերաց ճանչցընելու ժամանակ, ուղեց միանգամայն հնոյն Կեսարու վարքն ալ իւր գործովն անմահացընել և ըլլալ ինքն իւր անձին պատմագիր: Ինչպէս զայս փոքր 'ի շատէ կ'ակնարկէ յառաջաբանս:

Պատմական ճշմարտութիւնը պէտք է որ կրօնից պէս սրբազան ըլլայ: Եթէ հաւատոց պատուիրանները՝ աշխարհիս կցորդութենէն վեր կը բարձրացընեն մեր հոգին, պատմութեան ուսումն ալ կը շնչէ 'ի մեզ սէր գեղեցկին և իրաւին, և ատելութիւն անոր՝ որ խոչըն-

դոսն է մարդկութեան զարգացման: Այս ուսումն՝ որպէս զի շահեկան ըլլայ՝ կը պահանջէ քանի մը պայման: Պէտք է որ գործերն անաչառ ճշդութեամբ յառաջ բերուին, քաղաքական և ընկերական յեղափոխութիւններն իմաստասիրաբար քննուին, և քաղաքագէտ մարդկան վարուց մանր ու աչք առնող հանգամանքները բոլորովին իրենց չդարձնեն ուշը՝ անոնց քաղաքական գործոց վրայէն, և մոռցնել չտան իրենց նախախնամական առաքումը:

Շատ անգամ մատենագիրը կը ներկայացնէ մեզի պատմութեան զանազան երևոյթները, իբրև կամաւոր գէպքեր, առանց բնութեւում անցած գործոց մէջ անոնց ճշմարիտ ծագումը և անոնց բնական կերպով յառաջագայութիւնը. նման պատկերահանին՝ որ երբ բնութեան երևոյթները նկարէ, անոնց նրկարչական մասին վրայ միայն կ'աշխատի, վասն զի չկրնար իր պատկերին մէջ անոր ուսումնական ապացոյցն ալ ընծայել: Պատմագիրը նկարչէն ալ աւելի պէտք է 'ի վեր ըլլայ. պարտական է, ինչպէս երկրախօսը գնտոյս երևոյթները մեկնել, ինքն ալ ընկերութեանց յեղափոխութեանց դադանքը բանալ:

Բայց պատմագրելու ատեն ճշմարտութիւնը գտնելու միջոցն ո՞րն է. — հետեիլ տրամաբանական կանոնաց: Նախ և առաջ իբրև ստոյգ համարինք, որ մեծ արգասիք մը միշտ մեծ պատճառէ մը առաջ կու գայ, և ոչ թէ պզտիկէ մը. կամ ուրիշ կերպ ըսելով, աննշան երևութիւն զիպուած մը՝ ոչ երբէք կարևոր արգասիքներ կը բերէ առանց նախեղակ պատճառի մը՝ որ կարենայ այն աննշան դիպուածին ալ մեծ արգասիք մը բերել տալ: Կայծն՝ ան ատեն հրդեհ կը հանէ, երբ նախուստ դիզուած այրելի նիւթոց վրայ կ'իյնայ: Մոնդէսգիէօ այսպէս կը հաստատէ մտածութիւնս. « Բազմն չէ աշխարհիս վրայ իշխողն . . . Կան ընդհանուր պատճառներ, եթէ բարոյական և եթէ բնական, որք կը ներգործեն իւրաքանչիւր պետութեան մէջ, կը բարձրացնեն զայն,

կը պահպանեն և կամ կը կործանեն . ամեն դիպուած այս պատճառներուս տակ կ'ընայ : և եթէ դիպուածական պատերազմ մը որ է ըսել մասնաւոր պատճառ մը կործանեց պետութիւնը , կար ընդհանուր պատճառ մ'ալ որ կը գործէր , և պետութիւնն պիտի կորսուէր միայն մէկ պատերազմով մը . միով բանիւ , գլխաւոր գնացքն իր հետ կը ձգէ բոլոր մասնաւոր դիպուածներն ալ » :

Եթէ հազար տարուան միջոցի մէջ՝ Հռովմայեցիք միշտ յաղթական ելան ամենադժնդակ փորձերէ , և ամենամեծ վտանգներէ , կար ընդհանուր պատճառ մը որ զանոնք միշտ իրենց թշնամեաց քով գերագոյն հանդիսացուց , և յիշողուց որ մասնական յաղթութիւններն և ձախողութիւններն իրենց պետութեան կործանումը բերեն : Եթէ Հռովմայեցիք յետ օրինակ տալու աշխարհի՝ ազատութեամբ կազմեալ և մեծալեալ ժողովրդեան մը , կեսարէն ետըր կարծես թէ կուրաբար 'ի ծառայութիւն կը գահավիժէին , կար ընդհանուր պատճառ մը որ դժբաղդաբար կ'արդիւնէր գհասարակապետութիւնը դառնալու իրեն հին հաստատութեան պարզութեանը . և թէ աշխատանաց մէջ եղող ընկերութեան պէտքերն և նորանոր չահերն՝ կշտանալու համար ուրիշ միջոցներ կը պահանջէին : Ինչպէս տրամաբանութիւնը կը ցուցնէ մեզի մեծամեծ դիպուածոց մէջ՝ թէ անոնց պատճառն տիրական է , նոյնպէս նաև կարգադրութեան մը երկար տևողութեան մէջ՝ պէտք է ճանչնալ անոր լաւութեան փորձը , և մարդու մըն ալ իր դարուն վրայ ունեցած աներկբայելի ազդեցութեան մէջ՝ անոր հանճարոյն հանգէսը :

Արդ կը մնայ փնտռել այն կենդանատու տարրը՝ որ կարգադրութեան ուժն էր , և այն տիրող գաղափարը՝ որ մարդուս գործել կու տար : Այս կանոնիս հետեւելով , պիտի զգուշանամք այն ոմանց պատմագրաց վրիպակներէն , որոնք կը հաւաքեն առջի դարերէ աւանդուած գործերը , առանց դասակարգելու

զանոնք ըստ իրենց իմաստասիրական ծանրութեանն . եպերանաց արժանին՝ փառաւորելով , և ստուերաց մէջ ձգելով զայն՝ որ լոյս կը բերէ : Ոչ թէ հռովմական պետութեան մանրամասն բովանդակութիւնն պիտի ճանչցնէ մեզի այսպիսի մեծ իշխանութեան մը տևողութիւնը , այլ անոր կարգաց ոգւոյն վրայ խորին քննութիւնն . դարձեալ ոչ թէ նշանաւոր անձի մը պզտի գործոց մանր պատմութիւնն պիտի յայտնէ մեզի իր ծագման գաղտնիքը , այլ անոր գնացից գերագոյն շարժառիթներուն վրայ ուշադիր յուզողութիւնն :

Ուր որ տարօրինակ գործեր կը վրկայեն հանճարոյ մը գերազանցութիւնը , ինչ աւելի հակառակ կ'ըլլայ ուղիղ մտաց՝ քան թէ ընծայել այն անձին չափաւոր կարողութեան մը կրքերը և զգացմունքները : Չինչ քան զայն յիմարագոյն՝ ինչպէս չճանչնալ այն առանձնաշնորհեալ անձանց նախամեծարութիւնը , որոնք ժամանակաւ կ'երևան պատմութեան մէջ՝ իբրև լուսաւոր լապտերը , և կը փարատեն իրենց դարուն խաւարը , և զապագայն կը լուսաւորեն : Այս նախամեծարութիւնս ժխտելը՝ կերպով մը նախատել է ըզմարդկութիւն , իբր թէ կրնար ասիկայ յօժարակամ և երկար ատեն թողու ինքզինքը այնպիսի տէրութեան մը տակ՝ որ չըլլար հաստատուած ճշմարիտ մեծութեան և աներկբայելի օգտակարութեան մը վրայ : Տրամաբան ըլլանք , և կ'ըլլանք արդար :

Շատ պատմագիրք աւելի դիւրահանճարեղ անձինքները կը նուաստացնեն , քան եթէ վեհ ներշնչմամբ մը իրենք զիրենք անոնց բարձրութեանը կը հանեն , թափանցելով անոնց ընդարձակ մտաց մէջ : Այսպէս ալ Կեսարու գալով , փոխանակ մեզի ցուցնելու ըզՀռովմ' պառակտեալ քաղաքական պատերազմներով , ապականեալ հարստութեամբ , ոտքի տակ առնող իր հին կարգերը , սպառնացեալ զօրաւոր ժողովուրդներէ , 'ի Կելտաց , 'ի Գերմանացուոց և 'ի Պարթևաց , անկարող զինքը

յոտին բռնելու առանց կեղորոնական , հզօր , կայուն և արդար իշխանութեան մը , փոխանակ՝ կ'ըսեմ , այս հաւատարիմ պատկերս գծելու , կը ներկայացընեն զԿեսար իր մանկական հասակէն իբր հետամուտ գերագոյն իշխանութեան : Եթէ Սիլլայի հակառակ ելնէ , եթէ Կիկերոնի հետ անհամաձայնի , և եթէ Պոմպէոսի հետ միանայ , ասոնք յառաջատես խորամանկութեան հետեւանքն է (կ'ըսեն) , որով ամենայն ինչ գուշակած է՝ զամենայն ինչ ծառայեցընելու համար : — Եթէ Կելտաց վրայ արշաւէ՝ աւարաւ հարստութիւն ստանալու համար է , և կամ իրեն անձնանուէր զինուորներ : — Եթէ նաւագնաց ըլլայ՝ հռովմէական արծիւը յանձանօթ աշխարհք տանելու համար , որուն յաղթութիւնն Կելտացը պիտի հաստատէ , ատիկայ ակունք փնտռելու համար է (կ'ըսեն) , որ Մեծին Բրիտանիոյ ծովերուն մէջ կարծէին թէ գտնուի : — Եթէ յետ ընկճելու յայնկոյս Ալպեանց Իտալիոյ ահեղ թշնամիները , Պարթևաց դէմ արշաւանք մը խորհի Կրասոսի պարտութեան վրէժը խնդրելու համար , պատճառն ան է , կ'ըսեն , որ գործունէութիւնն ընդարդոյս էր իրեն , և թէ պատերազմի ատեն աւելի առողջ կ'ըլլար : — Եթէ ծերակուտէն շնորհակալութեան դափնի պսակ ընդունի և մեծանձնութեամբ մը կրէ զան , իր ճաղատ զուխը ծածկելու համար է : — Վերջապէս , եթէ սպանուի անոնցմէ՝ զորս իրեն պարգևներովը լցուցած էր , թագաւորել ուզելուն համար է . որպէս թէ , թէ իրեն ժամանակակցաց առջև և թէ ապագային դիմաց՝ թագաւորէ ալ մեծ չըլլար :

Սուետոնիոսէ և Պլուտարքոսէ ետքն է որ այս անարգ մեկնաբանութիւնները տրուած են ամեն ազնուական գործոց :

Բայց ինչ նշանով պէտք է ճանչնալ մարդու մը մեծութիւնը : — Երբոր անոր գաղափարներն տիրեն , երբոր անոր սկզբունքներն և անոր դրութիւնն յաղթանակեն իր մահուընէն և յաղթուելէն ետքն ալ , եւ յիրաւի , այս չէ բուն իսկ հանճարն , ապրիլ մահուընէ

վերջն ալ , և տարածել իր իշխանութիւնը՝ ապագայ ազգաց վրայ :

Կեսար կ'աներևութանայ , բայց իր ազդեցութիւնն կը տիրէ աւելի քան իր կենդանութեան ատեն . Կիկերոն իր հակառակորդն կը ստիպուի գոչելու . « Բոլոր Կեսարու գործերն , անոր գրութիւնքն , խօսքերն , խոստմունքներն և մտածութիւններն իր մահուընէն ետքը աւելի ուժ ունին , քան մինչ կենդանի էր » : Շատ դարերու միջոց՝ բաւական էր աշխարհիս ըսել , թէ այս է Կեսարու կամքն , և աշխարհք կը հնազանդէր :

Այս նախաբանութիւնս կը ցուցնէ ըստ բաւականի պատմագրութեանսնը պատակը . որ է ցուցնել , թէ երբ նախախնամութիւն՝ Կեսարու , Մեծին-Կարողոսի և Նաբոլէոնի նման անձինքներ կը հանէ , պատճառն է ժողովրդոց ցուցնել ան ճամբան զոր պիտի ընթանան . նշանել անոնց հանճարոյն կնիքով նոր թուական մը , և քանի մը տարուան մէջ շատ դարերու աշխատանք ընել : Երջանիկ են այն ժողովուրդք որ զանոնք կը ճանչնան և անոնց կը հետեին . թշուառ են անոնք՝ որ չեն ճանչնար և անոնց դէմ կը պատերազմին . Հրէից պէս կը գործեն , կը խաչեն իրենց Մեսիայն . կոյր են և յանցաւոր . — կոյր , վասն զի չեն տեսներ իրենց ջանից անբաւականութիւնը , որ չի կրնար բարւոյն վճռական յաղթանակը կասեցընել . — յանցաւոր , վասն զի կ'ուշացնեն զյառաջագիմութիւն , կաշկանդելով անոր պատրաստ և արգասաւոր կիրառութիւնը :

Յիրաւի , ոչ Կեսարու մահն , և ոչ Սուրբ-Հեղինէի գերութիւնն կրցան իսպառ խափանել երկու հասարակաց իրաւունքներ , որոնք ազատութեան դիմակով ծածկուած դաշնակցութեամբ մը տապալեցան : Բրուտոս Կեսարու սպանութեամբ զհռովմ քաղաքական արհաւիրաց մէջ ձգեց . չկրցաւ արգելել Օգոստոսի թագաւորութիւնը , բայց հնարաւոր ալ ըրաւ ներոնին և Կալիգուլայինը : Դարձեալ , և ոչ Եւրոպիոյ

Նաբոլէոնի դէմ մեքենայած խեցեվը-
ճիւղն ալ կրցաւ արգիլել որ կայսրու-
թիւնն նորէն չկանգնի . և սակայն, որ-
չափ հեռու ենք այն որոշուած մեծա-
մեծ խնդիրներէն, այն հանգարտած
կիրքերէն, և այն օրինաւոր հաճոյքնե-
րէն, որոնք տրուած էին ժողովրդոց, ա-
ռաջին կայսրութեան ձեռքով:

Այսպէս, 1815էն ետքը, ամեն օր
կը ճշմարտի Ս. Հեղինէի գերւոյն այս
մարգարէութիւնս. « Ո՛րքան կռիւներ,
արեանհեղութիւնք և տարիներ դեռ
պէտք են, որպէս զի այն բարիքն զոր
կը ցանկայի մարդկութեան համար՝
յարդիւնս գան »:

Խորոշքիւն ճովուց .

Հին և նոր աշխարհքն ու երկրագնդիս այլ և
այլ մասունքն իրարու հետ կապելու համար՝ ձը-
ղուած ու ձգուելիք ելեկտրական թելից պատ-
ճառաւ եղած չափմունքն՝ ընդհանուր գաղափար
մը կու տան ծովուց համեմատական խորութեա-
նը: Հասարակօրէն ցամաքաց մօտերը նուազ խո-
րութիւն ունին ծովերը . ինչպէս Պալզիկ ծովն
ընդ մէջ Գերմանիոյ և Շուեյտաց ծովափանցն
իբր 120 անգղիական ոտք խորութիւն ունի . Ա-
դրիականն ընդ մէջ Վենետիոյ և Դրեստի՝ 130
ոտք: Ընդ մէջ Գաղղիոյ և Մեզղիոյ մեծագոյն խո-
րութիւնը ծովուն 300 ոտքը չանցնիր, մինչդեռ
հարաւային արևմտեան մասն աւելի քան 2000
ոտք խորութիւն ունի:

Եւրոպիոյ հարաւային ծովերն աւելի խոր են
քան թէ ներքին ծովերն: Ճիպիլդերրայի նեղու-
ցին անձկագոյն մասին խորութիւնն է իբր 1000
ոտք, և գէպ 'ի արևելք այս խորութիւնն է 3000
ոտք: Սպանիոյ ծովափունքն ինչուան 6000 ոտք
խորութիւն ունին: Բարեյուսոյ Գլխուն արևմը-
տակողմն ինչուան 16000 ոտք խորութիւն գըտ-
նուեր է, և Ս. Հեղինէ կղզւոյն արևմտակողմն
27000 ոտք: Հեղինակ մը կը համարի Ատլանտա-
կանին միջին խորութիւնը 55000 ոտք, և Խաղա-
ղականինը 30000 ոտք:

Բ Ի Չ Չ Ի Ո Ւ Ս .

ԺԱ.

Շառնէ ծաղկին նկատմամբ բրած
խուզարկու փորձերն առաջ տանելով
օրըստ օրէ աւելի կը զմայլէր բնութեան
կանոնաւոր հրաշալեացը վրայ . բայց
չէր կրնար նուրբ ու անտեսանելի գաղտ-
նեաց խորը թափանցել, ու անկարու-
թեանը վրայ կը զարմանար, երբ լու-
դուիկ զրացի իտալացի դաւաճանին
կողմանէ ապակիէ մեծ ոսպնաձև մը բե-
րաւ, որով անիկա ճանճին եղջերկին
վրայ ութը հազար տեսողական ոսպ-
նաձևներ (facettes oculaires) կրցեր էր
համրել: Շառնէ սաստիկ ուրախացաւ:

Այս գործիքով բուսակին նկնատե-
սիլ մասերուն տարածոցը սովորակա-
նէն հարիւրապատիկ աւելի մեծցած
երեցան աչքին: Ան ատեն սկսաւ, կամ
կարծեց մեծամեծ գիւտեր ընել:

Ծաղկին արտաքին ծրարը մանրա-
մասնաբար հետազօտեց . հասկըցաւ
թէ բլթակներուն պայծառ գոյնը, ձևը,
կարմիր պիսակները, թաւիչէ կամ
փալիլուն կերպասեայ երիզներն որ չորս
բոլորալիք կը պճնէին կամ խարխիւր
կը զարդարէին՝ պարզ տեսքով աչք զը-
ւարճացնելու համար չէին, այլ նաև
ծաղկին պիտոյիցն համեմատ արևու-
ճառագայթները բաժնելու կամ ան-
դրադարձնելու, և անոնց ուժը մեղմա-
ցնելու կամ զօրացնելու համար, որով
պտղաբերութեան գործոյն ձեռնտու
կ'ըլլային:

Յախճապակեայ փայլունութեամբ
շողշողացող օճեալ թիթեղներն՝ ան-
շուշտ ծծող անօթներու գեղձական կոյ-
տեր են, որոնք հատիկները սնուցա-
նելու համար՝ օդ, լոյս ու խոնաւ շոգի-
ներ կը ծծեն . վասն զի առանց լուսոյ
գոյն չկայ, առանց օդոյ և ջերմութեան
ալ կեանք չկայ: Խոնաւութիւն, ջեր-
մութիւն և լոյս, առանցմէ կը բաղկա-